

UOT:81.

KƏNGƏRLİ RAYON ŞİVƏLƏRİNDƏ DISSİMİLYASIYA, YERDƏYİŞMƏ HADİSƏLƏRİ VƏ SÖZ KÖKÜNDƏ SAMİTLƏRİN QOŞALAŞMASI

Zülfüyyə İsmayil

AMEA Naxçıvan Bölməsi

Ismayilzulfiyye@yahoo.com

Xülasə: Kəngərli rayonu şivələrində müşahidə olunan dissimilyasiya, yerdəyişmə və eləcə də bəzi sözlərin kökündə samitlərin qoşalaşması kimi fonetik hadisələr özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, bu şivələrdə işlənən müvafiq sözlərdə müşahidə etdiyimiz sözügedən fonetik hadisələr zamanı özünü göstərən bir qisim xüsusiyyətlərə dilimizin tədqiq olunan digər dialekt və şivələrində rast gəlmədik.

Açar sözlər: Kəngərli şivələri, dissimilyasiya, yerdəyişmə, qoşalaşma

Ключевые слова: Кангарлинские акценты, диссимиляция, метатеза, и парные согласные.

Key words: Kengerli accents, dissimilation, metathesis, pairing

Dissimilyasiya samitlərlə bağlı olan fonetik hadisələrdəndir. Bu hadisə eyni məxrəcdən olan iki səsdən birinin digər məxrəcdən olan səslə əvəzlənməsi ilə səciyyələnir. Bu xüsusiyyətinə görə dissimilyasiya hadisəsinin irəli və geri olmaqla iki növü vardır.

Başqa dialekt və şivələrimiz kimi, Kəngərli şivələrində də dissimilyasiya hadisəsi assimilyasiya hadisəsinə nisbətən az yayılmışdır.

İrəli dissimilyasiya

İrəli dissimilyasiyada eyni məxrəcdən olan səslərdən ikincisi başqa səslə əvəzlənir. Bu hadisə, başlıca olaraq, alınma sözlərdə sonor samitlərlə əvəzlənməsi ilə səciyyələnir.

1. $r > l$: *zərəl < zərər*, *xəncəl < xəncər* (b.k.), *mundal < murdar*, *braqurul < prokuror*, *tırtıl < tırtır*.

$r > l$ dissimilyasiya hadisəsi Lerik rayonu şivələrində də özünü göstərir (2, s. 50)

2. $n > l$: *ne:liyim < neyniyim* (nə edim?) (Qarabağlar, Yurdçu, Xok, Qıvraq, Şahtaxtı) *dəndələ < dəndənə* (K.), *mancalax < mancanaq*, *zindal, zincil < zəncir*.

3. $m > b$: *Hümbət < Hümmət*, *ümbət < ümmət* (nəsil) [Çalxanqala, Təzəkənd, Yeni Kərki].

4. $l > m$: *əlbəhəm < əlbəhəl* (o saat) (Böyükdüz, Çalxanqala, Təzəkənd, Xıncab).

Geri dissimilyasiya

Geri dissimilyasiya hadisəsi irəli dissimilyasiyadan fərqli olaraq, yalnız öz sözlərimizə aiddir.

1. $r > n$: *mındar murdar* (b.k.).

2. $r > l$: *ülkər < hürkər* (Qarabağlar, Yurdçu, Xok.).

3. $c > \varsigma$: c səsi özündən sonra gələn d səsinin təsiri ilə ς səsinə çevrilir: *ağışda* (b.k.), *kərpışdər < kərpiclər*, *çəküşdix' < çəkilik* (ə.k.).

Sonuncu iki misalda (*kərpışdər*, *çəküşdix'*, *oruşdux*) dissimilyasiya hadisəsinə qədər digər bir hadisə də baş vermişdir. Belə ki, -lər, -lik -lük şəkilçilərindəki l səsi özündən əvvəlki c səsinin təsiri ilə d səsinə çevrilmiş, sonra isə həmin d səsi c səsinə ς səsinə çevirərək dissimilyasiya hadisəsinə meydana çıxarmışdır.

4. $c > j$. Şəkilçidəki d səsi özündən əvvəlki c səsini dissimilyasiya edərək j səsinə çevirmişdir: *bijdx'*, *güjdü güclü*, *sajdar saclar gijdər*.

Dissimilyasiyanın bu tipi Kəngərli şəhər və ya Yaycı kənd şivələrindən başqa, digər bütün kənd şivələrində müşahidə olunmuşdur. Vəddən sözündə c səsinin j səsinə çevrilməsi şəkilçidəki d səsinin yox, məhz kökdəki d səsinin təsiri ilədir; məs.: *vişdan* (b.k.).

$c > j$ dissimilyasiya hadisəsi missallardan da (*vişdan* sözündən başqa) göründüyü kimi, şəkilçilərdəki (-lik, -lü, -lar-lər) l səsinin d səsi əvəz olunması nəticəsində meydana çıxmışdır. Başqa sözlə, c səsinin j səsinə keçməsinə əvvəl l səsinin d səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi baş vermişdir. Sonra isə həmin d səsi əvvəlki c səsini parçalayaraq j səsinə çevirmişdir – dissimilyasiya etmişdir.

5. $\zeta > \varsigma$. d səsi özündən gələn qovuşuq ζ səsinə təsir edərək onu ς səsinə çevirmişdir: *aşdı, qaşdı p^sişdi < biçdi*, (b.k.) *geşdi < keşdi* (Qarabağlar, Yurdçu, Xök) *üşdüx'* (ə.k.k.) // *üşlüh* // *üşlux* (Y.).

ζ səsinin d səsini dissimilyasiya edərək ς səsinə çevirməsi 3-cü və 4-cü maddələrdəki sözlərin tələffüzündəki vəziyyətlə eynidir. Burada da d səsi dissimilyasiya etməzdən əvvəl l səsini əvəz etmişdir.

Yeni kərki kənd şivəsi $c > j$ və $\zeta > \varsigma$ hadisəsinə görə digər Kəngərli rayonu şivələrindən fərqlənir. Belə ki, digər şivələrdə d səsi dissimilyasiya edirsə, Yaycı kənd şivəsində isə l səsi özündən əvvəl gələn c və ζ səslərinə təsir edib onları j və ya ς səslərinə çevirir; məs.: *bijlx*, *gijlx*, *üşlüh* // *üşlux*, *ağışlux* və s.

Ümumiyyətlə, Yaycı şivəsində l səsi ilə başlayan bu və ya digər şəkilçilər dissimilyasiyaya uğramır.

6. $n > r$: *Həraqırna < hənəqırna* (üzüm növü) (K.).

Yerdəyişmə (metateza) hadisəsi söz tərkibindəki səslərin yerlərini dəyişməsi ilə səciyyələnir. Kəngərli şivələrində geniş yayılmış fonetik hadisələrdəndir. Bu hadisə türk dillərində də çox təsadüf edilən hadisələrdən biridir. (10, s. 100).

Kəngərli şivələrində yerdəyişmə hadisəsi məsafəsinə və səslərin cinsinə görə növlərə bölünür. Məsafəsinə görə; a) yanaşı və b) yanaşı olmayan metateza, cinsinə görə samitlə samitin və c) saitlə samitin yer dəyişməsi hadisəsi.

a) Yanaşı yerdəyişmə

Yanaşı yerdəyişmədə yanaşı səslər öz yerlərini bir-biri ilə dəyişir. Bunun aşağıdakı tipləri vardır:

1. $rb(m) > br$: *kirbit < kibrit* (Şahtaxtı, Qabıllı), *Ərbəqunus < Əbrəqunus*, *Tərbiz < Təbriz*, *kirmit < kibrit*, *irba:m < ibrahim*, *irbatdi < ibratdi*.

2. $br > rb(p)$: *dəbrətmə (dərbətmə)* (K.) *< tərpatmə*.

3. $yd > dy$: *bayda* (ə.k.k.) *< badya*.

4. $\check{g}r > r\check{g}$: *doğrama < dorğama* (Qarabağlar, Yurdçu, Xök) (yemək növü), *arğıdım* (B.k.) *< ağırdım*.

Bu iki nümunə eynilə Çənbərək və Karvansaray şivələrində də müşahidə olunmuşdur (8, s. 89).

5. $vl > lv$: *şavlar < şalvar* (b.k.), *əvlan < əlvən* (üzüm növü) (K.), *havla* (b.k.) *< halva*

7. $ry > yr$: *qiryət // qeryət* *< qeyrətli*.

8. $fl > lf$: *küflət // kiflät < külfät*.

9. $rv > vr$: *şovra* (Y.) *< şorba*.

10. $vr > rv$: *dəvriş, küvrə < kirvə, kivrəngə* (Yeni Kərki) *< kirvəngə*.

11. $pr > rp$: *toprax* (Təzəkənd, Xıncab) *< torpaq*.

12. $pl > lp$: *ıplax < ılpax*.

13. *ys* > *sy(k)*: *öysürür* < *öskürür*.

14. *sk* > *ks*: *diskindim* < *diksindim*.

15. *rg(y)* *yr*: *örgən öyrən*, *irgənməx'* // *iyrəmməx'* (*Y.*). *iyrənməx*.

Burada yerdəyişmə hadisəsilə bərabər *y* < *g* əvəzlənməsi də baş vermişdir. *y* samitinin *g* samiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi Orxon-Yenisey abidələrində də müşahidə olunur; məs.: *yegirmi* < *iyirmi*, *bilməduğin* < *bilmədiyin*, *böglə* < *böylə* (*belə*) (9, s. 25, 26.).

16. *lb* > *bl*: *qilbə* < *qiblə*, *qahım-qəlbə* < *qohum qəblə*.

17. *rf* > *fr*: *sırfa* < *süfrə*.

18. *ş(ç)q* > *qç*: *araşqın* // *araçqın* < *araqçın*.

19. *zq(ğ)* > *ğz*: *vazqal* (*ək.k.*) < *vağzal*.

20. *hl* > *lh*: *məhləm* < *məlhəm*.

21. *hş* > *şh*: *məhşur* < *məşhur*.

22. *hr* > *rh*: *Fəhrat* < *Fərhəd*, *səhrəd* < *sərhəd*.

23. *mş* > *şm*: *yamşaxlantı* < *yaşmaqlandı*.

24. *mr* > *rm*: *dımrıx* (*b.k.*) < *dırmıx*.

25. *lm* > *ml*: *yelmix'* < *yemlik*.

26. *rv* > *vr*: *Qırvax* < *Qıvraq*.

27. *vh* > *hv*: *əvhal* < *əhval*.

28. *rh* > *hr*: *mərhəbə* (*dəsmal*) < *məhrəbə*.

b) Yanaşı olmayan yerdəyişmə

Yanaşı olmayan yerdəyişmədə sözdəki müxtəlif məsafələrdə (uzaqlıqda) olan səslər bir-biri ilə yerlərini dəyişir. Bu cür yerdəyişmə yalnız samit səslərə aid olub, Kəngərli şivələrində aşağıdakı tipləri müşahidə olunur:

1. *qf* > *fq*: *Müşqif* // *Mişqif* < *Müşfiq*.

2. *hx* > *xh*: *xeyirhax* < *xeyirxah*.

3. *nl* > *ln*: *nə:lət* // *nəx'lət* < *lənət*.

Belə yerdəyişmə hadisəsinə Quba dialektində də rast gəlinmişdir (10, s. 100).

4. *mn* > *nm*: *mindər* (*ək.k.*) < *nimdər*.

5. *nm* > *mn*: *inta:m* < *imtahan*.

6. *sr* > *rs*: *fəsərətdi* (*Y.*) < *fərəsətli*.

7. *db* > *bd*: *dabalax* (*ək.k.*) < *badalaq*.

c) Samitlə saitın yanaşı yerdəyişməsi

1. *si* > *is*: *Sirəfil* < *İsrafil*, *Sipəndiyar* < *İspəndiyar*, *sima:riş* (Xok, Qıvraq, Şahtaxtı, Qabıllı, Yeni Kərki, Böyükdüz, Çalxanqala, Təzəkənd) < *ismaric*.

2. *ur* > *ru*: *Urquya* < *Ruqiyyə*, *turba* < *truba*, *doğur* (*deyir*) < *doğru*.

3. *iş* > *şi*: *işşəx'* (Şahtaxtı, Qabıllı, Yeni Kərki, Böyükdüz, Çalxanqala, Təzəkənd) < *şişək*.

4. *ir* > *ri*: *birqadır* (*ək.k.*) < *briqadır*.

5. *ur* > *ru*: *urf* (*Qarabağlar*) < *ruh*.

6. *ür* > *rü*: *təcürbə* (*Y.*) < *təcrübə*.

Söz kökündə samitlərin qoşalaşması "Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri" (1962) əsərində samitlərin qoşalaşması üç samitlə səciyyələndirilir (1, s. 69, 70). Lakin toplanmış materiallara əsasən Naxçıvan qrupunun tərkib hissəsi olan Kəngərli şivələrində samitlərin qoşalaşması hadisəsini *m*, *l*, *u*, *q*, *v*, *r*, *ş*, *f*, *s*, *c*, *d* səsləri ilə səciyyələndirmək olar.

1. *m* samitinin qoşalaşması: *hammı* (*ək.ş*), *həmməşə* (Xok, Qıvraq, Şahtaxtı, Qabıllı, Yeni Kərki, Böyükdüz, Çalxanqala, Təzəkənd), *təmmiz* (*ək.k.*) < *təmiş*.

2. l samitinin qoşalaşması: *illaş* (Böyükdüz, Çalxanqala, Təzəkənd) // *illah* (Qabıllı, Yeni Kərki) // *illac* (ə.k.), *tağallax* < *tağalax* (*quru, bərk*) (Xok, Qıvraq, Şahtaxtı, Qabıllı, Yeni Kərki, Böyükdüz), *şallax* < *şalax* (ə.k.), *yumallamax* (Xok, Qıvraq, Şahtaxtı, Qabıllı, Yeni Kərki, Böyükdüz) < *yumalamaq*.

3. ı samitinin qoşalaşması: *qoıııax* < *qoçaq*.

4. q samitinin qoşalaşması: *həqqidən* < *həqiqətən, oqqədər* (Qıvraq, Şahtaxtı, Qabıllı, Yeni Kərki, Böyükdüz, Çalxanqala) // *oqqədər* (*Qarabağlar*) // *oqqədəm* (Y.) // *oqqədə* (Xok, Qıvraq, Şahtaxtı, Qabıllı, Yeni Kərki, Böyükdüz, Çalxanqala, Təzəkənd), *çıqqılı* (K.) // *dıqqılı* (Y.), *dıqqəcər* (ə.k.), *səqqət* (*Yeni Kərki*) // *səğgət* (1. invalid; 2. ipinin üstünə odun yığılmayan adam).

Bu cür qoşalaşma Türkiyə türkcəsinin Ərzurum şivələrində geniş yayılmışdır: *şıqqılda* (şıkırda), *heqqet* < *hakikat* (həqiqət), *seqqer* < *sakar* (çolaq), *seqqiz* < *sekiz* (səkkiz) və s. (6, s. 173).

5. v samitinin qoşalaşması: *əvvam* // *avvam* (ə.k.ş.), *zavval* (Xok, Qıvraq, Şahtaxtı, Qabıllı, Yeni Kərki, Böyükdüz, Təzəkənd) < *zaval*.

6. r samitinin qoşalaşması: *pirrindaz* < *pirindaz* (*ot adı*), *qarrinqulu* < *qarinqulu* (*Qarabağlar*, Böyükdüz, Çalxanqala, Təzəkənd), *hurra* (ə.k.k.)// *urra* < *ura* (b.k.).

Sonuncu nümunə Meğri şivələrində də özünü göstərir (5, s. 158). Bundan başqa, türkmən və çuvaş dillərində bəzi sözlərdə r samit qoşalaşması mövcuddur; məs.: türkmən dilində: *qarri*, *arrik* (3, s. 262); çuvaş dilində: *perre* (bir), *vunna* (on) və s. (3, s. 264).

7. z samitinin qoşalaşması: *əzzəl* < *əzəl* (ə.k.k.), *təzzəcə* (Xok, Qıvraq, Şahtaxtı, Qabıllı, Yeni Kərki, Böyükdüz, Çalxanqala, Təzəkənd) < *təzəcə*.

8. t samitinin qoşalaşması: *battax* (Şahtaxtı, Qabıllı, Çalxanqala, Təzəkənd) < *bataq*.

9. c samitinin qoşalaşması: *micci* < *mici* (*milçək qurdu*), *höccət* (Xok, Qıvraq, Şahtaxtı, Qabıllı, Yeni Kərki, Böyükdüz) < *höcət*.

10. ş samitinin qoşalaşması: *başşağı* < *başışaxı aşşağı* < *aşağı* (*otur*), *qəşşəx'* (Xok, Qarabağlar, Yurdçu Şahtaxtı, Böyükdüz, Çalxanqala, Təzəkənd) < *qəşəng*.

11. f samitinin qoşalaşması: *tiffil*, *affərim* < *afərin*.

12. s samitinin qoşalaşması: *qıssa* // *k'ıssa* < *qısa*, *kəssə* < *kəsə*. (*X.gah*, *S.*, *G.dərə*, *Göy.*), *ossa:t* < *o saat* (ə.k.k.).

Bu samitin qoşalaşması Şəki dialektində geniş yayılmış fonetik hadisələrdəndir (7, s.55)

13. d samitinin qoşalaşması: *Firuddin* < *Firudin*.

14. h samitinin qoşalaşması: *nəhhər* < *nəhər* (*böyük, yekəpər*) (*Yurdçu, Qarabağlar*).

15. p samitinin qoşalaşması: *qıppıx* < *qıpıx*, *koppo:ğlu* < *köpək oğlu* (b.k.).

16. m samitinin qoşalaşması: *əmmə* (əminin arvadı), *mökkəm* < *möhkəm* (ə.k.k.).

Samitlərin qoşalaşması hadisəsi Anadolu ləhcələrində də geniş yayılmış fonetik hadisələrdəndir. Bu hadisə Şərqi Anadolu şivələri üçün daha səciyyəvidir. Bu da, fikrimizcə, ərəzi baxımından Azərbaycan dili dialekt və şivələrinə yaxın olması ilə əlaqədardır: *səğgal* < *sakal*, *doğguz* < *dokuz*, *səğgət* < *sakat*, *döşşəh*, *aşşayı* < *aşağı*, *uşşah* < *uşak*, *küççüh*, *hammısı*, *hemmeşe*, *illaş* // *illac* < *ilac* (dərman) və s. (4, s. 131-132.).

Ədəbiyyat

1. Azər. dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı:Azər.SSR EA nəşriyyatı, 1962, 326
2. Binnətova. G. Azərbaycan diliin Lerik rayonu şivələri. Bakı: Nurlan, 2007, 176 s.
3. Дмитриев Н.К. Дойные согласные в тюркских языках. Исследования..., I. Москва: Наука, 1955
4. Ercilasun A. B. Kars ili ağızları (ses bilgisi). Ankara: Türk Dil Kurumu, 2002, 396 s.

5. Əliyev Ə. Azərbaycan dilinin Meğri şivələri. Bakı: Elm, 2003, 580 s.
6. Gemalmaz E. Erzurum ili ağızları. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları, 1995, 410 s.
7. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1968, 275 s.
8. Kərimov Ş. M. Azər. dilinin Çənbərək və Karvansaray şivələri. Bakı: Nurlan, 2004, 362 s.
9. Quliyev Ə. A. Orxon-Yenisey abidələrində fəlin təsriflənməyən formaları. Dərs vəsaiti. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 1997, 95 s.
10. Rüstəmov R. Azər. dilinin Quba dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1961, 281 s.

**ДИССИМИЛЯЦИЯ В КАНГАРЛНСКИЕ АКЦЕНТАХ, МЕТАТЕЗА И ПАРНЫЕ
СОГЛАСНЫЕ В КОРНЯХ**

Зульфийя Исмаил

Резюме

Диссимиляция, метатеза и процессы парных согласных в Кангарлнские акцентах обнаруживается в некоторых словах. Во время фонетических разборов над собранных материалов и следы эти процессы в других диалектах и акцентах были определены их характерные черты и совместность диалектов.

При исследовании фонетических разборов акцентных материалов, автором выявлены интересные самобытные фонетические законы в акцентах.

**EVENTS OF ASSIMILATION, DISSIMILATION, METATHESIS
AND PAIRING OF THE CONSONANTS IN THE ROOT OF WORDS IN J KENGERLİ
ACCENTS**

Zulfiyya Ismail

Summary

Events of assimilation, dissimilation, metathesis and pairing of the consonants in the root of words in Kengerli accents have been observed in the article. During the phonetical investigation of accent materials by the scientific facts it is proved that these events are exist in other accents of Azerbaijan language. But the materials of Kengerli accents have their specific character.

Rəyçi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev

Daxil olma tarixi 22 dekabr 2022-ci il